

Dr hab. Małgorzata Wrześniak
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

***Dextrarum iunctio* – rzecz o znaczeniu ślubnego pierścienia**

„Zgubiono pierścień: nie jakiś spośród wielu, lecz ten najcenniejszy.

Nie wiemy czy został wyrzucony czy niepostrzeżenie zsunął się z serdecznego palca (...)
dłoń ubogacona obietnicą dziś jest osamotniona, odarta z marzenia...”

(Tassinari, 2011, s. 5)

W każdym niemal muzeum artystycznego rzemiosła w dziale biżuterii odnaleźć można pierścienie z motywem splecionych w uścisku prawic (na temat pierścieni w zbiorach polskich zob. Letkiewicz, 2006, s. 260-262, 543, Nowacki, Piwocka, 2011, s. 23). Popularny od okresu hellenistycznego i obecny w biżuterii do XIX stulecia wizerunek *dextrarum iunctio*, zyskuje wyjątkowe znaczenie w kontekście zaręczyn czy zaślubin (Mason, Packer, 1974, s. 146). Aby rozszyfrować ich głęboką treść trzeba sięgnąć do rytuału zaślubin starożytnego Rzymu jak i do symbolicznych znaczeń, jakie przypisało dłoniom chrześcijaństwo. Obowiązującą w Rzymie ceremonię zaślubin opisuje Suzanne Dixon (1992) podkreślając jej najważniejszy moment stanowiący o zawarciu związku, jakim było *dextrarum iunctio* - złączenie dłoni narzeczonych, które z czasem stało się symbolicznym gestem wyrażającym małżeństwo. Należy zwrócić uwagę na jego szczególne znaczenie. *Paterfamilias* będący nie tylko ojcem ale i prawnym reprezentantem kobiety oddawał jej dłoń w ręce małżonka – oznaczało to tyle, iż oddawał ją w opiekę ale i pod jurysdykcję męża. Nie bez przyczyny, zatem to męska dłoń zamyka w sobie dłoń kobiety, nad którą sprawuje pieczę i którą ochrania (szerzej na ten temat zob. Treggiari, 1991; Gardner, 1998; Grubbs, 2002; Hersch, 2010; Raja, Sebesta, 2015), w ostatnim z wymienionych zob. też zbiór rzymskich artefaktów ilustrujących zawarcie małżeństwa). Wyobrażenie mężczyzny i kobiety podających sobie prawice można odnaleźć na licznych sarkofagach przeznaczonych tak dla męskiego jak i żeńskiego pochówku (Dixon, 1992, s. 64-65, il. 2¹, s. 166). Splecione prawice w cesarstwie Rzymskim są jednak nie tylko gestem oznaczającym zawarcie związku małżeńskiego. Są też znakiem przyjaźni i zgody, zawarcia przymierza, często „pieczętowanym” sygnetem z wizerunkiem *dextrarum iunctio* [il. 10, 11]. Samo zaś przedstawienie zaślubin jest jeszcze obrazem harmonii i zgody w szerszym znaczeniu. Na rewersie sestercji Antoniusa Piusa z ok. 138-161 roku z British Museum w Londynie [il. 1.], ukazane zostały dwa pokolenia cesarskich małżonków trzymających się za ręce (Antonius Pius z Faustą Starszą i Marek Aurelius z Faustą Młodszą). Ponadto panujący cesarz dzierży w dłoni personifikację *Concordii* (Zgody) – całość obiega inskrypcja:

¹ ILUSTRACJE ZAMIESZCZONO NA KOŃCU ARTYKUŁU – W ZAŁĄCZNIKU.

„Concordiae S[enatus] C[onsulto]”. Harmonia i zgoda w cesarskim związku małżeńskim staje się w ten sposób metaforą, ale i realnym gwarantem harmonii i dobrobytu państwa.

Chrześcijanie przejęli rytuał zaślubin z tradycji rzymskiej. Podanie prawic stało się nieodłączną częścią ceremonii. Warto zwrócić uwagę na znaczenie gestu rąk, jego biblijne uzasadnienie jak i objaśnienie teologiczne. Nie trzeba nikogo przekonywać, że człowiek komunikuje się za pomocą ciała. Ciało pierwsze dostrzega cielesnymi oczami, ciało drugiego człowieka. Można powiedzieć, że człowiek najpierw „myśli” ciałem, porusza nim wyrażając emocje zanim przyjdą słowa. Bezwarunkowy odruch chęci przytulenia płaczącego dziecka jest najlepszym tego przykładem. Ale gest jest już czymś zupełnie innym. „Nie każdy ruch jest gestem, a coś dopiero gestem symbolicznym” – pisze Dorotea Forstner w *Świecie symboliki Chrześcijańskiej* (2001, s. 18). Gest jest wyrazem świadomego panowania nad ciałem, zwłaszcza gdy ma wyrażać coś więcej ponadto, czym jest na pierwszy rzut oka. Gesty – jak słusznie zauważa wspomniana autorka – nie mogą być samowolne czy swobodne i nie są niczym osobistym. Gesty zwłaszcza liturgiczne, określone są szczegółowym ceremoniałem nadającym im głębokie znaczenie. „Chodzi o Chrystusa, który posługuje się człowiekiem, jako swoim narzędziem” (tamże). Szczególnie predystynowanym do wykonywania gestów organem, jest ręka (Le Goff, Truong, 2006, s. 137). Ręka, która w sposób symboliczny wyraża siły sprawcze. W Piśmie Świętym ręka, ręce czy dłoń mają znaczenie odnoszone w sposób ogólny do działania, a w tym kierowania kimś lub czymś, nadzorowania, a także wyrażają energię i zapał w podejmowaniu czynu (Forstner, 2001, s. 352). Nie powinien zatem dziwić fakt, iż gesty rąk w Starym Testamencie wywodzone były z Boskiego nakazu, żeby wspomnieć cuda Mojżesza dokonywane przed faraonem, które poprzedzone były wyciągnięciem ręki (Wj 6, 6; Pwt 5, 15; Iz 30, 30. 53, 1-12 cyt. za Lurker 1989, s. 197). Ręka jest symbolem mocy i siły, także twórczej, ocala i chroni, uzdrowia ale i karze – dotyczy to zwłaszcza Prawicy Boga, której symboliczne znaczenie wypełni się w chwili Wcielenia. Odnoszą się do tego słowa Ewangelii św. Jana (J 12, 38) odwołujące się do tekstu Izajasza, który nazywa cierpiącego Sługę Bożego – ramieniem Pańskim, a także fragment Ewangelii św. Łukasza, który brzmi: „On przejawia moc ramienia swego, rozprasza ludzi pyszniących się zamysłami swych serc” (Łk 1, 51 cyt. za tamże). Wszyscy Ojcowie Kościoła byli zgodni, co do tego, że prawdziwą Ręką Boga jest Chrystus – czyli Bóg w działaniu (Forstner 2001, s. 352-353, Lurker 1989, s. 198). Ręce są też szczególnie ważne, gdy chodzi o nawiązanie duchowej łączności między ludźmi. Ręka jest symbolem dotykania, nie tylko fizycznego, ale i duchowego drugiej osoby, podanie zaś prawej dłoni, rozumiane było (np. przez św. Augustyna) jako znak zgody, przebaczenia i połączenia (cyt. za tamże, s. 351.).

Rękę jako symbol siły, działania, tworzenia, przysięgi, przyjaźni i miłości, daru i szczodrości odnajdujemy jako źródło wielu słów i niesionych przez nie znaczeń jak: rękodzieło, zrękowiny-zaręczyny, rękojmia, poręczenie, rękojęć (rączka-uchwyt), zręczny, rączy (szybki). Zaś w Piśmie Świętym znajdujemy początek znaczenia związków frazeologicznych ze słowem ręka. „Położyć na kogoś rękę” – oznacza wziąć w swoją moc („Panie, Tyś mnie utworzył i położyłeś na mnie rękę swoją” Ps 138, 5). „Być w czyichś rękach” – zaś znaczy tyle co uzależnienie, poddanie się czyjejs woli, oddanie się komuś, także w opiekę („Jeśli oddasz ten lud w ręce moje, zgładzę miasta jego” Lb 21, 22, „W Jego rękach znajduje się dusza wszelkiej istoty żywej” Hi 12, 7-10, „Ojciec w Twoje ręce oddaję mego ducha” Łk 23, 46).

Nie bez znaczenia jest też symbolika strony prawej, a co za tym idzie prawej dłoni (szerzej na ten temat zob. Lurker 1989, s. 186-187). Strona prawa łączona jest z dobrem, z czystymi intencjami. Podanie prawej dłoni, należy zatem rozumieć, jako chęć czynienia dobra, a także – jak już zostało wyżej powiedziane – zgody, połączenia, pojednania, jednomyślności. Od najdawniejszych czasów *dextrarum iunctio* wyobrażało również harmonijne połączenie pierwiastka męskiego i żeńskiego.

Wszystkie powyżej nakreślone znaczenia odnajdujemy w sztuce. W przedstawieniach pierwszego aktu zaślubin Adama i Ewy, którego wyobrażenie opiera się na opisie z Księgi Rodzaju. W rozdziale drugim wspomnianej księgi czytamy: „Pan Bóg z żebra, które wyjął z mężczyzny, zbudował niewiastę. A gdy ją przyprowadził do mężczyzny, mężczyzna powiedział: «Ta dopiero jest kością z moich kości i ciałem z mego ciała! Ta będzie się zwała niewiastą, bo ta z mężczyzny została wzięta». Dlatego to mężczyzna opuszcza ojca swego i matkę swoją i łączy się ze swą żoną tak ściśle, że stają się jednym ciałem” (Rdz 2, 18.21-25). Warto zwrócić uwagę na średniowieczne przedstawienia opisanej sceny. Oto pierwsi rodzice, nadzy, lecz nieodczuwający wstydu stojąc przed Bogiem Ojcem łączą swoje prawice [il. 2].

Pasywna dłoń Ewy jest wewnątrz aktywnej dłoni Adama – co oznacza jego nad nią opiekę. Bóg Ojciec łączy dłonie pierwszych ludzi [il. 3], trzymając na ich ramionach własne dłonie lub wkładając dłoń Ewy w dłoń Adama. Niekiedy podaje Adamowi rękę Ewy lub przyprowadza za rękę niewiastę do mężczyzny (jak na obrazie Hieronima Boscha – [il. 4]). Gest ów ma jasne znaczenie prowadzenia kobiety, oddania jej za żonę Adamowi czy w końcu także boskiego panowania nad człowiekiem, bowiem to dłoń Boga spoczywa na połączonych dłoniach małżonków (jak na miniaturze Mistrza Vergiliusa w *Państwie Bożym* św. Augustyna [il. 5]).

Złączenie prawic, jako symbol małżeństwa w starożytnym Rzymie, w świecie chrześcijańskim nabiera jeszcze głębszej treści, oznacza zgodę i harmonię małżonków w Bożym pokoju i pod Jego opieką. Myśli te obecne są w wielu wizerunkach sceny zaślubin, poczynając od najstarszego przedstawienia zawarcia małżeństwa przez Mojżesza, ukazanego na mozaikach Bazyliki Santa Maria Maggiore w Rzymie, z lat 432-440 (zob. Hall, 1994, fig. 9), po *Portret małżonków Arnolfini* – najsłynniejszy obraz przedstawiającym zaślubiny świeckiej pary małżonków [il. 6] (tamże zob. analiza przedstawień zaślubin będących wzorem dla obrazu Jana van Eycka).

Obecność Chrystusa podczas zaślubin obrazowana jest także wprost na obiektach rzemiosła artystycznego, zwłaszcza bizantyńskich. Jak uważa Clare Philips około V wieku personifikację rzymskiej *Concordii*, która znajdowała się choćby na wspomnianej sestercji Antoniusa Piusa [il. 1], w scenach przedstawiających zaślubiny zastąpił Jezus (1996, s. 38). Od tego czasu pierścienie zaślubinowe przedstawiają najczęściej postaci małżonków, lub ich popiersia, często zwrócone ku sobie profilami, pomiędzy którymi znajduje się Chrystus lub wyobrażenie krzyża, całości towarzyszy grecka inskrypcja OMONOYA – harmonia w małżeństwie i w Bogu [il. 7, 8].

Podobne znaczenie mają ślubne pasy bizantyńskie, złożone z medalionów, na których znajdują się wyobrażenia małżonków podczas zaślubin w obecności Chrystusa. Jest tak na centralnych medalionach pasa z Dumbarton Oaks Collection w Waszyngtonie [il. 9], (szerzej na temat obiektu zob. Kantorowicz,

1960) i na pasie z kolekcji w Luwrze, który opatrzono inskrypcjami życzeń dla właściciela pasa, cieszył się Łaską Boga i dobrym zdrowiem (Aghion, 1992, s. 133-134).

Nie wiadomo dokładnie, kiedy utrwalił się rytuał wymieniania ślubnych obrączek. Najstarsze przekazy egipskich papirusów pochodzących sprzed trzech tysięcy lat świadczą, że pierścienie na serdecznym palcu lewej dłoni nosiły kobiety (być może były to pierścienie zaślubinowe). Noszenie różnych pierścieni w cesarstwie Rzymskim było dość powszechne tak wśród mężczyzn jak i kobiet. Anne Ward uważa, że pierścienie noszono od niepamiętnych czasów – wykonywane były z różnych materiałów, a od czasu opanowania technik obróbki metalu stawały się coraz bardziej popularne. Klasyfikując pierścienie w starożytności wspomniana autorka wykazuje, że zasadniczo nie miały one dekoracyjnego zastosowania – największy zbiór pierścieni to pieczęci lub pierścienie rytualne – o przeznaczeniu magicznym lub kultowym, których znaczenia dziś już nie da się wiarygodnie potwierdzić. Wiadomo jednak bez najmniejszych wątpliwości, że pierścienie pełniły funkcję identyfikacyjną lub reprezentacyjną osoby, która je nosiła, oznaczały jej szczególną godność i władzę nad innymi (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 9-14). W Starożytnej Grecji pierścień był znakiem wolnego człowieka. Złote mogli nosić w Rzymie początkowo jedynie senatorowie i szlachetnie urodzeni. W czasach średniowiecza znaczenie pierścieni było podobne, używano ich jako znaków pieczętnych, jak sygnety herbowe. Funkcjonowały także sygnety z symbolami religijnymi, o których pisał już w III wieku Klemens Aleksandryjski dopuszczając dla chrześcijanina jedynie te, które były neutralne w stosunku do pogaństwa lub wyobrażały tzw. *crux dissimulata* – krzyż zastępczy (zob. Kobielus 2000, s. 137-161). Noszono amulety, a także popularne były pierścienie sentymentalne – symbole miłości lub żałoby. W tym czasie pierścienie nie były już tak istotnym wyznacznikiem statusu społecznego czy funkcji militarnej jak to było w starożytności. Od XIV wieku – jak pisze John Cherry – pierścienie jak i inne ozdoby ze złota, srebra i drogich kamieni noszono już bardzo powszechnie, o czym świadczą wprowadzane w niemal wszystkich państwach Europy zakazy i podatki od luksusu (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 53). Od XVI stulecia powszechność noszenia pierścieni jeszcze wzrosła. Ukazują to zachowane artefakty jak i źródła ikonograficzne (portrety) oraz relacje naocznych świadków, wśród których warto wspomnieć weneckiego ambasadora przebywającego na dworze Henryka VIII, który relacjonował, że dłonie króla lśniły klejnotami. Jak podaje Charlotte Gere w inwentarzach z roku 1530 zapisano, iż do władcy Anglii należały 234 pierścienie (tamże, s. 89). W czasie od XVI do XIX wieku noszono pierścienie ze względu na ich dekoracyjną jak i symboliczną funkcję. Rozpowszechniły się ozdoby o charakterze sentymentalnym, z motywem *memento mori* jak i pierścienie żałobne i miłosne (pierścionki kochanków, narzeczonych lub małżonków, których znaczenie dziś jest trudne do ustalenia z całą pewnością (tamże, s. 95-96). Diana Scarisbrick (1993) autorka fundamentalnego studium dotyczącego symbolicznych znaczeń i typologii pierścieni od czasów średniowiecza do XX wieku ukazuje jak wiele funkcji pełniły te dekoracyjne artefakty, udowadniając, że biżuteria ta była przede wszystkim znacząca (na temat znaczeń biżuterii zob. Pointon M., 2009). Od najdawniejszych czasów – niosła ze sobą ściśle określone symboliczne treści, wśród których prestiż wysokiej społecznej pozycji był na miejscu pierwszym (Forstner 2001, s. 424, Lurker 1989, s. 175). Sam zaś pierścień ze względu na formę okręgu łączono znaczeniowo z kształtem koła, które było symbolem

wieczności. Wszystkie wymienione dotąd znaczenia czytelne są również w rytualnych pierścieniach zaślubinowych. Od I wieku w Rzymie zaślubin dokonywano niekameryzowanym pierścieniem, także z wizerunkiem splecionych dłoni [il. 10, 11]. Izydor z Seville w *Historii Naturalnej* (XXXIII, 6 – *Pravo do noszenia złotych pierścieni*) podawał, iż zakładano go na serdeczny palec lewej dłoni, gdyż – jak wierzono – od niego biegnie *vena amoris* - żyła lub nerw prosto do serca (cyt. za Gallo, 2011, s. 24).

Tradycja ceremonii zaślubin z użyciem pierścienia jak uważa Edwin Hall (1994) była trwalsza na terenie Italii, niż na północy Europy, gdzie już od XII wieku małżeństwa były zawierane w świątyni i połączenie prawic miało mieć znaczenie przede wszystkim oddania ręki panny młodej przez osobę duchowną, która pełniła w ceremonii rolę ojca na wzór Boga Ojca oddającego Ewę pod opiekę Adamowi. Na półwyspie Apenińskim jeszcze w XIV stuleciu – jak podaje wspomniany autor – ślub celebrowano, jak za czasów rzymskich, w domu ojca pana młodego (którego darem dla przyszłej synowej były najpierw monety a z czasem pierścien), dokonując jej gestem *dextrarum iunctio* i wymianą pierścieni. W tym czasie w sztuce włoskiej artyści częściej obrazują zaślubiny Józefa i Marii przez nałożenie pierścienia na serdeczny palec prawej dłoni (jak to jest w przypadku Giotta – [il. 12]).

W XIV stuleciu zawierano już związek małżeński w Kościele a pierścien lub obrączki były poświęcane błogosławieństwem celebransa, nakładano je w tym czasie częściej na prawą dłoń, niż na lewą jak to było w starożytności czy w wiekach późniejszych. Pierścienie były złote lub srebrne, nierzadko z drogimi kamieniami (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 59).

Szczególność popularność pierścienia zaślubinowego czy zaręczynowego z wizerunkiem splecionych prawic – tzw. *federling* (nazwa nadana przez XIX-wiecznych kolekcjonerów biżuterii pochodzi od włoskiego *mani in fede*) – przypada na terenie całej Europy na wieki od XII do XVIII (Newman, 1999, s. 122, Letkiewicz, 2006, s. 543). Dwunastowieczne przykłady srebrnych *federling* pochodzące z terenów Anglii (przechowywane w British Museum) publikuje John Cherry. W czasie, o którym mowa pojawiały się ich różne odmiany: proste obrączki dekorowane splecionymi dłońmi (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 60, il. 114) [il. 12] kameryzowane pierścienie, w których *dextrarum iunctio* umieszczano po przeciwnej stronie obrączki (tamże, s. 64, il. 125) [il. 13], oraz srebrne pierścienie dekorowane motywem serca, z którego wyrastają czteropłatkowe kwiaty jak na XV-wiecznej obrączce ślubnej przechowywanej w Museum V&A w Londynie, na której inskrypcja „GOD HELP” wskazywać ma na wspólnotę małżeńską wspomagana bożym błogosławieństwem (tamże, s. 83, il 195) [il. 14].

Wyjątkowym przykładem jest złoty pierścien z przełomu XIII i XIV wieku pochodzący z terenów Italii (obecnie w Museum V&A w Londynie) niezidentyfikowanego Tomasa [il. 15], w który wmontowano starożytne intaglio z wyobrażeniem splecionych prawic i zaopatrzone w łacińską inskrypcję z Ewangelii św. Jana (1, 14): „A Słowo stało się ciałem i zamieszkało między nami”, oraz CHRYSZTUS KRÓL, CHRYSZTUS ZWYCIĘZCA, CHRYSZTUS PRAWODAWCA (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 66-67, il. 135). Trudno dziś wyrokować o symbolicznym znaczeniu tego połączenia dłoni wyobrażających zgodę i harmonię ze słowami św. Jana unaoczniającymi Wcielenie, nie należy jednak wykluczyć faktu, że w tym przypadku mamy do czynienia nie z prostym wtórnym zastosowaniem starożytnej pieczęci, ale ze

szczególным nadaniem treści przedstawieniu, które tutaj być może oznacza przymierze między Bogiem a ludźmi realizowane w Osobie Chrystusa.

W późnym średniowieczu – zwłaszcza na północ od Alp pojawiła się odmiana – *gimmelring* – bliźniaczych pierścionków ruchomych (składanych), w których na osobnych obrączkach umieszczane były prawe dłonie. Jak uważa Harold Newman do chwili zaślubin, narzeczeni mogli nosić po jednej obrączce (1999, s. 122). Zachowane przykłady – zdaniem Charlotte Gere nie poświadczają tego uroczego mitu, gdyż pierścienie bliźniacze są nierozłączne (Gere 1981, s. 98). British Museum przechowuje bogato zdobiony składany pierścień ślubny pochodzący z XVI stulecia z terenów Niemiec [il. 16] z napisem „Co Bóg złączył człowiek niechaj nie rozdziela”, (opis zob. tamże, Phillips, 1996, s. 89).

Jeszcze ciekawszy jest obiekt z Metropolitan Museum of Art. Niemiecki pierścień datowany na 1631 rok oprócz motywu dłoni trzymających serce, po rozłożeniu odkrywa ukryte we wnętrzu figurkę dziecka i kościotrupa. W wyjątkowy sposób spleciono w tym obiekcie wiele symbolicznych elementów: połącznie dwojga wyobrażone łączącymi się dwoma kamieniami, miłość symbolizowaną przez oddanie serca, przysięgę finalizowaną uściskiem prawic, w końcu sąsiadujące ze sobą: dziecko – owoc małżeństwa – nowe życie i śmierć, której emblematem jest kościotrup. Całość dopełnia identyczny napis jak na pierścieniu z Londynu: „Co Bóg złączył człowiek niechaj nie rozdziela”, który jeszcze wyjaśnia dobitniej znaczenie wszystkich symboli [il. 17] (zob. też Scarisbrick 1993, s. 106-107).

Warto przywołać jeszcze jeden obiekt z brytyjskiego muzeum, nie tylko ze względu na bogate zdobnictwo ale i na szczególne symboliczne znaczenie [il. 18]. Ślubny pierścień typu *fede* ozdobiono księgą, na której znajduje się czaszka z przeplecionymi wężami – symbol przemijania, rozkładu i śmierci. Na obrączce z jednej strony przedstawiono Adama i Ewę w chwili popelniania grzechu pierworodnego (spożywania owocu z drzewa wiadomości Dobrego i Złego) oraz wygnanie z raju – z drugiej. Na wewnętrznej stronie okładki księgi znalazły się cytaty z Pisma Świętego: z Listu do Rzymian (14, 8): „Jeżeli bowiem żyjemy, żyjemy dla Pana, jeśli zaś umieramy, umieramy dla Pana” i z Psalmu 37, 5: „Powierz Panu swą drogę, Jemu zaufaj, On sam będzie działał”. Wewnątrz księgi zaś znajduje się postać człowieka ukazanego we śnie – symbolizującym śmierć (w tzw. pozie sansowinowskiej, jaką znamy z renesansowych nagrobków w Kaplicy Zygmuntowskiej) i opierającego łokieć na trupiej czaszce (opis zob. Gere 1981, s. 98). Nie ulega wątpliwości, iż ikonografia tego pierścienia ma głębokie, symboliczne znaczenie. Ozdobna obrączka, łącząc prawice nowożeńców unaocznia rolę, do której są powołani – życie w harmonii, wskazuje na natchnione treści Księgi Pisma Świętego, w których znajdują się odpowiedzi, na wszystkie pytania, w końcu przez obecność Adama i Ewy przypomina o grzechu i śmiertelności, przemijaniu i kruchości życia, które jest tylko krótką wędrówką ku wieczności. Paradoksalnie to przebogate, piękne arcydzieło sztuki złotniczej ukazuje znikomość rzeczy ziemskich, wskazując właścicielowi jedyną drogę ocalenia od śmierci wiecznej – całkowite i bezwarunkowe oddanie życia Bogu, na każdym jego etapie – od narodzin ziemskich po narodziny dla nieba.

Warto też zwrócić uwagę na jeszcze jeden pierścień z lat 1550-1600 z motywem splecionych dłoni po wewnętrznej stronie obrączki, przechowywany w Rijksmuseum w Amsterdamie. O obiekcie niewiele wiadomo, poza przybliżoną datą i miejscem powstania prawdopodobnie na terenie Italii (*Keuze uit de aanwinste*, 1966, s. 44, il. 5) [il. 19]. Pierścień dekoruje serce stanowiące podstawę dla oprawy diamentowej rozety, podtrzymywane przez postać kobiety oraz jednorożec, którego róg godzi w oprawę drogiego klejnotu. Odpowiedź na pytanie o symboliczne znaczenie tego obiektu jest oczywiście jedynie próbą, dla której trudno znaleźć potwierdzenie w dokumentacji, gdyż nie posiadamy wiadomości na temat właściciela czy właścicielki pierścienia. Wziąwszy pod uwagę opisy legendarnego zwierzęcia jak i jego symboliczne interpretacje, to iż był uosobieniem siły i potencji, czujności, dzikości a także czystości i dziewictwa, przez to iż według legend zasypiał na kolanach dziewic. Jak i fakt, że w średniowiecznej ikonografii jednorożec miał ambiwalentne znaczenie; mógł uosabiać wcielającego się Chrystusa, a jego róg odnoszono do krzyża, jednocześnie w odniesieniu do Psalmu 21, 22: „Wybaw mnie Panie do paszczki lwa, a od rogów jednorożców mnie poniżonego”, mógł oznaczać śmierć (Kobielus, 2002, s. 127-128), można przypuszczać, że dekoracja pierścienia zaślubinowego czy też zaręczynowego może odnosić się do czystości intencji jak i czystości ciała, będąc jednocześnie swoistym *memento mori*. W porównaniu z powyżej opisanymi obiektami, jak i renesansowymi przedstawieniami jednorożca w sztuce (zob. McDowall, 2013) należy odczytywać znaczenie pierścienia, jako obrazu czystej miłości z jednoczesnym przypomnieniem o znikomości ziemskiego świata, w tym także ludzkich namiętności wobec przemijania i śmierci.

Należy jeszcze zaznaczyć, że jednorożec w sztuce najczęściej pojawia się w kontekście polowania. Jego symboliczne znaczenie w ujęciu antropologicznym omawia Brittney Oswald (2011) w studium pod tytułem: *The sexuality of the unicorn*, sugerując, iż zwierzę jest metaforą ideału męskości wyrażanej przez siły witalne, odwagę, inicjatywę i płodność, a polowanie na niego można rozumieć, jako inicjację czy próbę męskości. Analizując symboliczne treści tapiserii z polowaniem na jednorożca z 1495-1505 z południowo-niderlandzkich warsztatów (przechowywanych w Metropolitan Museum of Art) wspomniana autorka wskazuje na falliczną interpretację rogu, który ma symbolizować potencję i płodność nie tylko fizyczną, ale i duchową (Oswald, 2011, s. 5-7). Być może w omawianym pierścieniu należy dopatrywać się znaczeń jednorożca, także jako symbolu męczyzny i jego potencji płodzenia potomstwa. Wydaje się, iż pierścień w symultanicznym ujęciu prezentuje dwie sceny z polowania. Spotkanie z dziewicą i oczyszczenie zatrutego źródła. Według mitologii i *Bestiarium* róg jednorożca miał moc leczniczą i oczyszczającą. Zanurzenie w źródle ma wyobrażać potencję naprawczą wobec natury, jaką posiada jednorożec. Na pierścieniu róg jednorożca zanurza się w źródło diamentowe – najcenniejszy wśród szlachetnych kamieni. Diament, który od najdawniejszych czasów jest symbolem stałości, odwagi i siły, a także zwycięstwa nad siłami zła, przed którymi chroni swojego właściciela. Diament, który w średniowieczu był też symbolem wierności (Forstner, 2002, s. 138-139) jest tutaj symbolicznie wzmacniany przez siłę oczyszczającą rogu jednorożca. Diament jest też w Piśmie Świętym metaforą twardości serca (Księgi Jeremiasza 12,1 i Zachariasza 7,12. Zob. Forstner 2002, s. 138). Jeśli weźmie się pod uwagę fakt, iż na omawianym pierścieniu kobieta oddaje ozdobione diamentem serce a jednorożec je oczyszcza to należy przychylić się

do chrystologicznej interpretacji mitycznego zwierzęcia, które tutaj na wzór Chrystusa oczyszcza myśli i uświęca miłość.

Bez względu na to, jaką przyjmie się interpretację, a może nawet, jeśli przyjmie się wszystkie zaproponowane, trzeba zauważyć, że to niezwykle dzieło złotnicze podarowane w chwili składania obietnicy małżeństwa czy małżeńskiej przysięgi staje się samo niemal traktatem o życiu, miłości, wierności i śmierci, o dążeniu do ideału, o połączeniu kobiety i mężczyzny, o wiecznym trwaniu, wspólnocie myśli i ciała.

Od XIV a najpełniej od XV stulecia pierścienie zaślubinowe – jak i te opisane już powyżej – miały bogate zdobienie a splecione dłonie pojawiały się, jako symboliczny znak na tej części obrączki, która znajdowała się po wewnętrznej stronie dłoni narzeczonej (Mason, Packer, 1974, s. 146, Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 59). Wyjątkowym przykładem tego rodzaju pierścienia rytualnego jest żydowski, gotycki pierścień odnaleziony w 1998 roku podczas prac archeologicznych w centrum Erfurtu wśród przedmiotów należących do tzw. Skarbu Zadżumionych zakopanego w roku 1349 (zob. Campbell, 2009) [il. 20]. Watro wspomnieć, że zaślubinowy pierścień żydowski jest ważnym elementem symbolicznym ceremonii zawarcia związku małżeńskiego. Pan młody obdarowuje nim pannę młodą wypowiadając słowa: „Oto jesteś mi poświęcona tym pierścieniem”. W ten sposób nałożenie go na wskazujący palec prawej dłoni panny młodej rozpoczyna obrzęd zaślubin. Kształt pierścienia nawiązujący do prostego domu lub bogato dekorowanej świątyni ma dwojakie symboliczne znaczenie. Po pierwsze wskazuje na cel zawarcia związku małżeńskiego, którym jest zbudowanie domu – rozumianego jako więź rodzinna [il. 21]. Wiąże się z tym często pojawiająca się inskrypcja „Mazel Tow!” – oznaczająca życzenia szczęścia młodej parze. Po drugie bogato zdobiona budowla – jak to ma miejsce we wspomnianym pierścieniu z Erfurtu – jest też wyobrażeniem Świątyni Jerozolimskiej, o której zawsze należy pamiętać.

Okolo połowy XIX wieku zaczęły obowiązywać zupełnie gładkie ślubne obrączki – niekiedy z kameryzowanym imieniem lub wyrażającą uczucia inskrypcją (Ward, Cherry, Gere, Cartlidge, 1981, s. 97). Zanim jednak doszło do tej minimalizacji ślubnego pierścienia, na przestrzeni od XVII do XIX wieku można zaobserwować różne odmiany pierścieni typu *fede*. Bogaty zbiór, niemal wszystkich występujących odmian posiada muzeum Alberta i Victorii w Londynie. Znajdują się tu: proste pojedyncze obrączki, *gimmel ring*, *puszyle ring*, jak i pierścienie typu *fede* z dodatkowymi motywami: kwiatami, sercami, *memento mori*, węzłami miłości, czy niezapominajkami – występującymi często w XIX-wiecznej angielskiej biżuterii miłosnej, których angielska nazwa: *forget-me-not* wyraża życzenie wiecznej pamięci o ukochanym. Oprócz już omawianych, należy wspomnieć o datowanym na 1600-1650 pierścieniu typu *puszyle* analogicznym do *gimmel*, ale złożonym z trzech obrączek, na których widnieją napisy: „mój początek i mój koniec”, „co Bóg łączy ma być razem” i „nikt nas nie rozdzieli” – które po złożeniu pierścienia kryją się wewnątrz obrączek. Motywem dekoracyjnym są dłonie podtrzymujące serce. Splecione na sercu prawice są oczywistym obrazem wagi małżeńskiej przysięgi i piękną realizacją związku frazeologicznego: „z ręką na sercu” – który uwiarygadnia wypowiedane słowa przysięgi, podkreślając jednocześnie prawdomówność i czystość intencji [il. 22].

Pierścienie typu *pużzle* popularne w XVIII wieku mogły składać się z większej ilości obrączek (nawet ośmiu), które były z czasem coraz prostsze, a jedynym ich motywem dekoracyjnym stał się z czasem ów węzeł splatający obrączki – który także nabierał symbolicznych treści – węzła miłości, czy węzła małżeńskiego (opisuje je dokładnie Diana Scarisbrick 1993, s. 115-116). Typowym przykładem jest pierścionek z brytyjskiego muzeum datowany na XVIII wiek [il. 23].

Na koniec, warto jeszcze wspomnieć o szczególnym rodzaju pierścienia wywodzącego się z *fedé*. Jest nim *claddagh*, który pojawił się około 1700 roku na terenie Irlandii za sprawą złotnika Bartłomieja Fallona (1676-1700) pochodzącego z Galway (miasteczka w pobliżu rybackiej wioski o nazwie Claddagh). Obrączkę ozdobioną dłońmi podtrzymującymi ukoronowane serce chętnie noszono w XVIII stuleciu na wyspach brytyjskich. Z jej powstaniem wiąże się wiele romantycznych legend (zob. Quinn, 1970, Mulven, 1994), których motywem wspólnym jest symboliczne znaczenie elementów ozdobnych. Od początku oznaczać miały miłość (serce), przyjaźń (dłonie) i lojalność (korona) [il. 24]. Z końcem XX wieku odnotowano niezwykle zainteresowanie pierścieniem dodając mu szczególnego lokalnego znaczenia o narodowym zabarwieniu – *Claddagh* stał się emblematem Irlandii czy raczej irlandzkości (Walker i in., 2013). Dziś używany jest jako pierścień zaręczynowy lub ślubny, często też dziedziczony przez najstarszą córkę lub wnuczkę (McAdoo, 2005). Jak podają Collin Murphy i Donal O’Dea sposób noszenia pierścienia ma informować o statusie relacji w jakiej znajduje się osoba, która ma na palcu *claddagh*. Noszony na prawej dłoni sercem w kierunku paznokci oznacza osobę wolną i być może poszukującą miłości, jeśli serce jest skierowane w stronę dłoni – oznacza to osobę w związku. Noszony na lewej dłoni z sercem skierowanym w stronę paznokci – oznacza osobę zaręczoną, zaś gdy serce jest po stronie dłoni – zamężną (Murphy, O’Dea, 2006).

***

Pierścienie zaślubinowe – czy ślubne obrączki, jako pierścienie sakramentalne są szczególnego rodzaju zastawem, rękojmią małżeństwa a jednocześnie symbolem wierności złożonej przysiędze i wzajemnego powiązania. Te ze splecionymi pravicami nie były jedynie pamiątką zaślubin, naśladownictwem gestu, który oznacza zawarcie związku małżeńskiego, ale wyrażały – w religijnym ujęciu – prawdziwe połączenie dwojga ludzi, którzy w tym symbolicznym geście łączą się nie tylko cieleśnie, ale i duchowo, składając ślubowanie wprost z „ręką na sercu” – co wyrażają splecione w uścisku dłonie w bliźniaczych pierścieniach. Warto pamiętać o tym dawnym motywie oznaczającym zgodę i harmonię, ale także nierozzerwalny węzeł małżeństwa – oddanie się w opiekę i otoczenie opieką, przyjaźń, miłość, zaufanie i zgodę, aż do śmierci. Można bez przesady powiedzieć, że pierścienie z wizerunkiem *dextrarum iunctio*, którego znaczenie od czasów starożytnych przetrwało do współczesności, są symbolicznym znakiem miłości o bardzo głębokiej treści – nie romantycznego uniesienia, ale i realnej obietnicy trwania.

Na uwagę zasługuje fakt owej szczególnej ewolucji rytualnego pierścienia, który dokonał się na przestrzeni XVIII, a zakończył w połowie XIX wieku (pomijając oczywiście wyjątkowość historii

irlandzkiego *claddagh*). Kiedy ślubny pierścień ulegał z czasem znacznemu uproszczeniu by stać się w końcu prostą obrączką, pierścionki wyrażające uczucia – pierścionki kochanków, były bardzo dekoracyjne i bogato kameryzowane, rozwinęło się wiele ich poetyckich form z motywami kwiatowymi, węzłami miłości, gołąbkami, sercami, kupidynami... niektóre z nich, jak urocze *giardinietti* modne były jedynie dwie dekady na początku XVIII stulecia (Munn, 1993, na temat zbiorów polskich zob. Letkiewicz, 2011).

Czyżby drogi miłości i małżeństwa wyrażane przez drogocenny dar pierścienia bezpowrotnie się rozeszły, skoro obrączka nazywana jest dziś popularnie kajdanami, a małżonek jej zakładnikiem...? Nie będzie chyba przesadą stwierdzenie, że głębokie oświeceniowe przemiany, sekularyzacja i deteologizacja, a będąca ich naturalną konsekwencją w dzisiejszych czasach globalizacja, doprowadziły także do odarcia z głębokiej treści i tych pięknych przedmiotów... które dziś są jedynie – *nomen omen* – przedmiotem pożądania.

Bibliografia:

- Aghion I. i in., (1992), *Byzance. L'Art byzantin dans les collections françaises*, Paris: Éditions de la Réunion des musées nationaux.
- Campbell M., (2009) *Treasures of the Black Death*, ed. C. Descatoire, London: Walles Collection.
- Dixon S., (1992), *The Roman Family*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fotstner D., (2001), *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. i opr. W. Zakrzewska, TP. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Gallo M., (2011), *Separati, divorzjali e risposati*, (W:) P. Tassinari (Red.), (2011), *L'anello perduto*, s. 22-45, Cantalupa: Effata editrice.
- Gardner J.F., (1998), *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Grubbs J.E., (2002), *Women and the Law in the Roman Empire*, London & New York: Routledge.
- Hall E., (1994) *The Arnolfini Betrothal: Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait*. Berkeley: University of California Press,
<http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft1d5nb0d9;chunk.id=d0e377;doc.view=print> (dostęp 20.12.2015).
- Hersch K., (2010), *The Roman Wedding*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kantorowicz E. H., (1960), *On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 14, s. 1-16 publikowane na:
http://www.jstor.org/stable/1291142?seq=1#page_scan_tab_contents (dostęp 20.12. 2015).
- Keuze uit de aanwinsten*, „Bulletin van het Rijksmuseum” 14 (1966).
- Kobielus S., (2000), *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Kobielus S., (2002), *Bestiarium chrześcijańskie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Le Goff J., Truong N., (2006), *Historia ciała w średniowieczu*, przeł. I. Kania, Warszawa: Czytelnik.
- Letkiewicz E., (2006), *Klejnoty w Polsce. Czasy ostatnich Jagiellonów i Wazów*, Lublin: Wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.

- Letkiewicz E., (2011) *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce*, Lublin: Wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej.
- Lurker M., (1989), *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań: Pallotinum.
- Mason A., Packer D., (1974), *An Illustrated Dictionary of Jewellery*, New York: Harper and Row.
- McAdoo P., (2005), *Claddagh: The Tale of the Ring: A Galway Tale*, Galway: Galway online.
- McDowall C., *Unicorns in Medieval & Renaissance Art – On Show at New York*,
<http://www.thecultureconcept.com/circle/unicorns-in-medieval-renaissance-art-on-show-at-new-york> (dostęp 21.12.2015).
- Mulveen J., *Galway Goldsmiths, Their Marks and Ware*, „Journal of the Galway Archaeological and Historical Society”, 1994, nr 46, s. 43–64.
- Munn J., (1993), *The Triumph of Love. Jewellery 1530-1930*, London: Thames and Hudson.
- Murphy C., O'Dea D., (2006), *The Feckin' Book of Everything Irish*, New York: Barnes & Nobles.
- Newman H., (1999), *An Illustrated Dictionary of Jewellery*, London: W.W. Norton & Company.
- Nowacki D., Piwocka M., (2011) *Klejnoty w dawnej Polsce*, Warszawa: Cartablanca, PWN.
- Oswald B., (2011), *The sexuality of the unicorn*, Honors Writing Symposium Professor Lauren Sarat 28 April 2011, tekst dostępny na: <http://nchchonors.org/wp-content/uploads/2012/04/Oswald-Brittney-Emerson-College-Paper.pdf>. (dostęp 02.12.2015).
- Phillips C., (1996), *Jewellery from antiquity to the present*, London: Thames and Hudson.
- Pliniusz Starszy, *Historia Naturalna*, XXXIII, 6 – *Prawo do noszenia złotych pierścieni*, tekst w wersji angielskiej dostępny na:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D33%3Achapter%3D6> (dostęp 20.12.2015).
- Pointon M., (2009), *Brilliant Effects. A cultural History of Gem Stones an Jewellery*, New Haven and London: Yale University Press.
- Quinn G., *The Claddagh ring*, „The Mantle”, 1970, nr 13, s. 9-13, opublikowany na stronie:
<http://places.galwaylibrary.ie/history/chapter267.html> (dostęp 30.12. 2015).
- Raja A., Sebesta J. L., *The world of marriage*, <http://www2.cnr.edu/Home/araia/marriage.html> (dostęp 20.12.2015).
- Scarisbrick D., (1993), *Rings. Symbols of wealth, power and affection*, London: Thames and Hudson.
- Tassinari P. (Red.), (2011), *L'anello perduto*, Cantalupa: Effata editrice.
- Treggiari S., (1991), *Roman Marriage*, Oxford: Oxford University Press.
- Walker S., (2013), *The Modern History of Celtic Jewellery: 1840-1980*, USA: Walker Metalsmiths.
- Ward A., Cherry J., Gere Ch., Cartlidge B., (1981) *The ring from antiquity to the twentieth century*, London: Thames and Hudson.

ZAŁĄCZNIK

1. Sestercja Antoniusa Piusa. cyt. za Hall E., (1994) *The Arnolfini Betrothal: Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait*. Berkeley: University of California Press, fig. 6, cyt. za: <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft1d5nb0d9;chunk.id=d0e377;doc.view=print> (dostęp 20.12.2015)

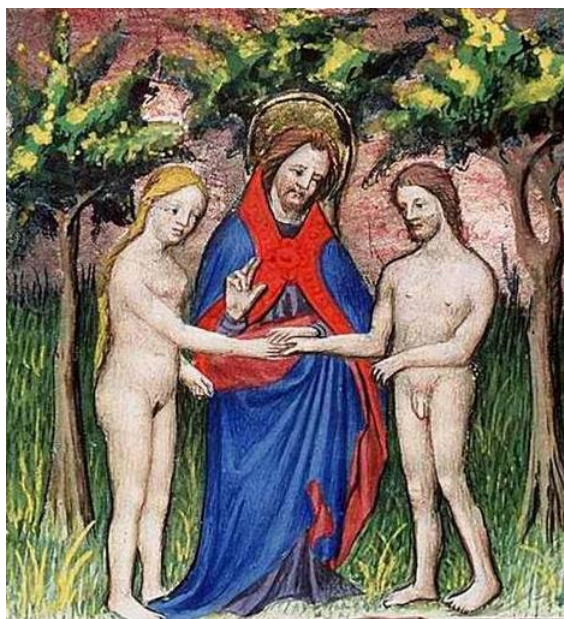
2. *Stworzenie Świata, Bóg przedstawia Adamowi Ewę*, w: *Antiquités Judaïques*, ok. 1470-76, Jean Fouquet, Bibliotheque Nationale, Paris, France, Ms Fr 247 f.3, Za: <http://www.templestudy.com/2009/04/18/creation-god-introducing-adam-eve-illustration-jean-fouquet/> (dostęp 20.12. 2015).

3. *Zaślubiny Adama i Ewy*, w: *Des Proprietes De Chozes*, Jean Corbechon, ok. 1415, cyt. za <http://www.templestudy.com/2009/04/18/creation-god-introducing-adam-eve-illustration-jean-fouquet/> (dostęp 20.12.2015).

4. Hieronim Bosch, *Ogród rozkoszy ziemskich lub Tysiącletnie królestwo* (fragment), ok. 1500-1505, Muzeum Prado w Madrycie, cyt. za <https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/the-garden-of-earthly-delights/02388242-6d6a-4e9e-a992-e1311eab3609> (dostęp 20.12.2015).

5. *Zaślubiny Adama i Ewy*, w: Św. Augustyn, *Państwo Boże*, Mistrz Vergilius, ok. 1410-12, Museum Meermannno Westreenianum, manuscript "Den Haag, MMW, 10 A 12", cyt. za http://www.artbible.net/1T/Gen0126_Animals_Manwoman/pages/15%20VERGILIUS%20MASTER%20GOD%20BLESSSES%20ADAM.htm (dostęp 20. 12. 2015)

6. Portret małżonków Arnolfini, Jana van Eyck, 1434, National Gallery w Londynie, cyt. za https://pl.wikipedia.org/wiki/Portret_ma%C5%82%C5%BConk%C3%B3w_Arnolfinich#/media/File:Van_Eyck_-_Arnolfini_Portrait.jpg (dostęp 20.12.2015).

7. Złoty pierścień bizantyński, VI w., cyt. za <https://www.pinterest.com/pin/467600373785059335/> (dostęp 20.12.2015).

8. Złoty pierścień bizantyński, VI w., Luwr, https://en.wikipedia.org/wiki/Wedding_ring#/media/File:Wedding_ring_Louvre_AC924.jpg (dostęp 20.12.2015).

9.

Bizantyński pas ślubny z terenów Syrii, późny VI lub pocz. VII w.
Washington, D.C., Dumbarton Oaks Collection, cyt. za <http://museum.doaks.org/VieO27445?sid=23042&x=516050> (dostęp 20.12.2015).

10. Rzymski pierścień z *dextrarum iunctio*, z ok. III/IV w., sprzedany na aukcji internetowej, cyt. za <https://www.antiquitiesgiftshop.com/store/wedding-ring-roman-gold-clasped-hands.html> (dostęp 20.12.2015).

11. Rzymski pierścień zaślubinowy z III wieku z kolekcji Benjamina Zuckera, w depozycie, Walters Art Museum, Baltimore, 1985–2014, cyt. za <http://www.lesenluminures.com/inventory/expo-35291/roman-marriage-ring-with-clasped-hands-22761> (dostęp 30.12.2015)

12. Zaślubiny Józefa i Marii, Giotto, 1200-1305, Kaplica Scrovegnich, Padwa, cyt. za https://it.wikipedia.org/wiki/Sposalizio_della_Vergine_%28Giotto%29 (dostęp 20.12.2015).

12. 13. Srebrne pierścienie z XIII wieku, British Museum, Londyn cyt. za Ward A., Cherry J., Gere Ch., Carlidge B, (1981) *The ring from antiquity to the twentieth century*, London: Thames and Hudson, s. 60 il. 114, s. 64, il. 125).

14. Srebrny pierścień z terenów Anglii z XV wieku, Museum V&A, Londyn cyt. za Ward A., Cherry J., Gere Ch., Carlidge B, (1981) *The ring from antiquity to the twentieth century*, London: Thames and Hudson, s. 83 il. 129).

15. Złoty pierścień znaleziony w XIX w. w okolicach Neapolu, XIII/XIV w. V&A Museum London, cyt. za Ward A., Cherry J., Gere Ch., Cartledge B, (1981) *The ring from antiquity to the twentieth century*, London: Thames and Hudson, s. 67, il. 135.

16. Pierścień bliźniaczy z XVI wieku, British Museum, cyt. za http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=41723&partId=1 (dostęp 29.12. 2015)

17. Niemiecki pierścień ślubny z memento mori, 1631, Metropolitan Museum of Art, cyt. za: <http://www.metmuseum.org/visit/visit-the-cloisters/in-season/2015/celebrating-life-and-death-with-rubies> (dostęp 29.12.2015).

18. Pierścień ślubny *fede* z memento mori, XVI w. British Museum, cyt. za http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1089756001&objectid=33947#more-views (dostęp 28. 12. 2015).

19. Pierścień z jednorożcem i *dextrarum iunctio*, 1550-1600, cyt. za: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/BK-1965-48> (dostęp 28. 12. 2015)

20. Pierścień rytualny ze skarbu z Erfurtu, przed poł XIV w., cyt. za http://juedisches-leben.erfurt.de/jl/en/middle-ages/erfurt_treasure/finds/index.html (dostęp 29.12.2012).

21. Żydowski pierścień rytualny, XIX wiek, z kolekcji Benjamina Zuckera, w depozycie, Walters Art Museum, Baltimore, 1985–2014, cyt. za <http://www.lesenluminures.com/inventory/expo-35291/jewish-wedding-ring-with-miniature-building-22526> (dostęp 30.12.2015).

22. Pierścień *fedé*, 1600-1650, V&A Museum, cyt. za <http://collections.vam.ac.uk/item/O72588/ring-unknown/> (dostęp 28.12.2015).

23. Pierścioneł typu puzzle, XVIII w., British Museum, cyt. za http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=88342001&objectId=37646&partId=1 (dostęp 29.12.2015).

24. Współczesny *claddagh*, cyt. za <https://thecladdagh.com/sterling-silver-pave-set-claddagh-ring.html> (dostęp 30.12.2015).